

Z HISTORII PROKURATURY

Wacław Wincenty Makowski
Minister Sprawiedliwości i Prokurator Naczelny
w okresach 28 czerwca 1922 r. – 26 maja 1923 r.
i 15 maja 1926 r. – 30 września 1926 r.

Wacław Makowski.

Źródło: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5897337>.

Wacław Wincenty Makowski urodził się 2 (lub 15) listopada 1880 r. w Wilnie. Był synem znanego wileńskiego księgarza – Wacława Leona Makowskiego i Apolonii Chełmińskiej. Miał dwóch braci: Witolda i Cze-

sława oraz siostrę Ewę. W 1904 r. ożenił się z Marią Łojko, z którą miał dwóch synów: Jaśława (1905–1923) i Jerzego (1908–1996).

W 1898 r. ukończył gimnazjum w Wilnie, a w 1902 r. studia prawnicze na Uniwersytecie Warszawskim. Następnie, odbył studia uzupełniające w Krakowie (na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego) oraz na uniwersytetach we Lwowie i w Paryżu.

W trakcie studiów związał się z niepodległościowym ruchem socjalistycznym. Pracował w kółku samokształceniowym pod kierownictwem Feliksa Dzierżyńskiego. W 1901 r. i 1906 r. był aresztowany przez władze rosyjskie za działalność o charakterze niepodległościowym.

Po studiach pracował jako pomocnik adwokata. Publikował w czasopiśmie „Themis Polska”, „Atheneum” i „Gazeta Sądowa Warszawska”. Jako autor wielu publikacji dał się poznać jako osoba o rozległych zainteresowaniach (prawo karne, penitencjarne i kryminologia) oraz umiejętnościach postrzegania rzeczy nowych w europejskiej myśli prawniczej.

W latach 1905–1907 działał w Kole Obrońców Politycznych, a w latach 1906–1913 w Towarzystwie Kultury Polskiej. W 1911 r. był obrońcą hrabiego Bohdana Ronikiera, pisarza, dramaturga i publicyści, oskarżonego o zabójstwo siedemnastoletniego szwagra – Stanisława Chrzanowskiego. Bohdan Ronikier w wyniku długiego i głośnego procesu poszłakowego uznany został za winnego zbrodni i skazany na 11 lat ciężkich robót oraz dożywotnie zesłanie na Syberię. Został ułaskawiony w 1927 r.

W 1911 r. Wacław Makowski wydał pierwszą zwartą monografię naukową pt. „Zbrodnie, kary i sądy wyjątkowe”, w której zajął się kwestiami związanymi z funkcjonowaniem sądownictwa wyjątkowego, w tym stosunków między tymi sądami a społeczeństwem, ich orzecznictwem, tzw. „prawdą sądową”, pozycją oskarżonego o przestępstwa polityczne. Praca ta była wynikiem doświadczeń Wacława Makowskiego wyniesionych z czasów, kiedy był czynnym adwokatem z warszawskiej listy Koła Obrońców Politycznych.

W 1912 r. Wacław Makowski wziął udział w V Zjeździe prawników i ekonomistów polskich. Sugerował zniesienie zasady *nulla poena sine lege*, uważając, że czasami większe niebezpieczeństwo tkwi w człowieku, który dotąd zbrodni nie popełnił, niż w przypadkowym przestępcy. Proponował, by w stosunku do społecznie niebezpiecznych osób stosować środek ochronny w postaci umieszczenia w specjalnie na ten cel urządzonych instytucjach. Z czasem jednak zrezygnował z koncepcji możliwości stosowania środka zabezpieczającego wobec osób potencjalnie niebezpiecznych.

Podczas I wojny światowej Wacław Makowski związał się ze środowiskiem Legionów Polskich. W lipcu 1915 r. wszedł w skład Komitetu Oby-

watelskiego m. Warszawy, a w 1916 r. został wybrany do Rady Miejskiej m.st. Warszawy. Współtworzył wraz z innymi warszawskimi adwokatami (m.in. Henrykiem Konicem, Emilem Stanisławem Rappaportem, Eugeniuszem Śmiarowskim) sądy obywatelskie. Działał także w Radzie Głównej Opiekuńczej zajmującej się w latach 1916–1921 samopomocą społeczną, mającą na celu niesienie pomocy poszkodowanej przez wojnę ludności.

W 1917 r. opublikował dzieło pt.: „Podstawy filozofii prawa karnego”. Wyjaśnił w nim, czym zajmuje się filozofia prawa karnego. Pisał: „Przedmiotem filozofii prawa karnego jest pewna specyficzna forma stosunku pomiędzy ludźmi. Zrozumieć istotę tego stosunku, nadać im właściwe oświetlenie myślowe, ażeby następnie można było uczynić z niego narzędzie, którym moglibyśmy operować rozumnie, jest zadaniem takiej filozofii”.

W tym samym roku Waław Makowski wydał „Zasady prawa karnego”. W obu pracach Makowski uznał ideę solidaryzmu za naczelną ideę organizującą życie ludzi oraz naczelną rację wyjaśniającą sens dziejów ludzkości. Ta solidarystyczna opcja oznaczała rozbrat z socjalizmem, ale jeszcze niecałkowite odejście od idei liberalizmu, czego dowodem była praca „Obywatel a Rzeczpospolita” (1924), w której Makowski podjął próbę solidarystycznej interpretacji Konstytucji marcowej, twierdząc, że polityka solidarystyczna da się urzeczywistnić w ramach demoliberalnych zasad Konstytucji.

W 1917 r. Waław Makowski został wicedyrektorem Departamentu Sprawiedliwości Tymczasowej Rady Stanu. Był zaangażowany w prace nad skonstruowaniem nowoczesnego kodeksu karnego wojskowego oraz przetłumaczenie i dostosowanie do potrzeb formacji legionowych niemieckiego prawa karnego materialnego i procesowego, uznawanego wówczas za najnowocześniejsze spośród ustawodawstw państw zaborczych. W tym samym roku rozpoczął pracę naukową na Uniwersytecie Warszawskim. W okresie od 27 lutego do 4 kwietnia 1918 r. był kierownikiem Ministerstwa Sprawiedliwości. W dniu 30 października 1918 r. został mianowany przez Radę Regencyjną wiceprezesem Głównej Komisji Ziemskiej. Na stanowisku tym pozostał po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, po czym w lutym 1919 r. został szefem sekcji w Ministerstwie Rolnictwa i Dóbr Państwowych.

Okres przed 1918 r. był dla Waława Makowskiego czasem zasadniczych przemyśleń ideowo-politycznych. Odszedł od idei socjalizmu i zainteresował się ideami solidaryzmu społecznego. Te idee stały się osią w jego całej działalności naukowej oraz ideowo-politycznej.

W 1919 r. został członkiem Komisji Kodyfikacyjnej, powołanej w celu opracowania projektów ustaw unifikujących prawo pozaborowe na potrzeby nowo powstałego państwa polskiego. Od 16 maja 1920 r. był wi-

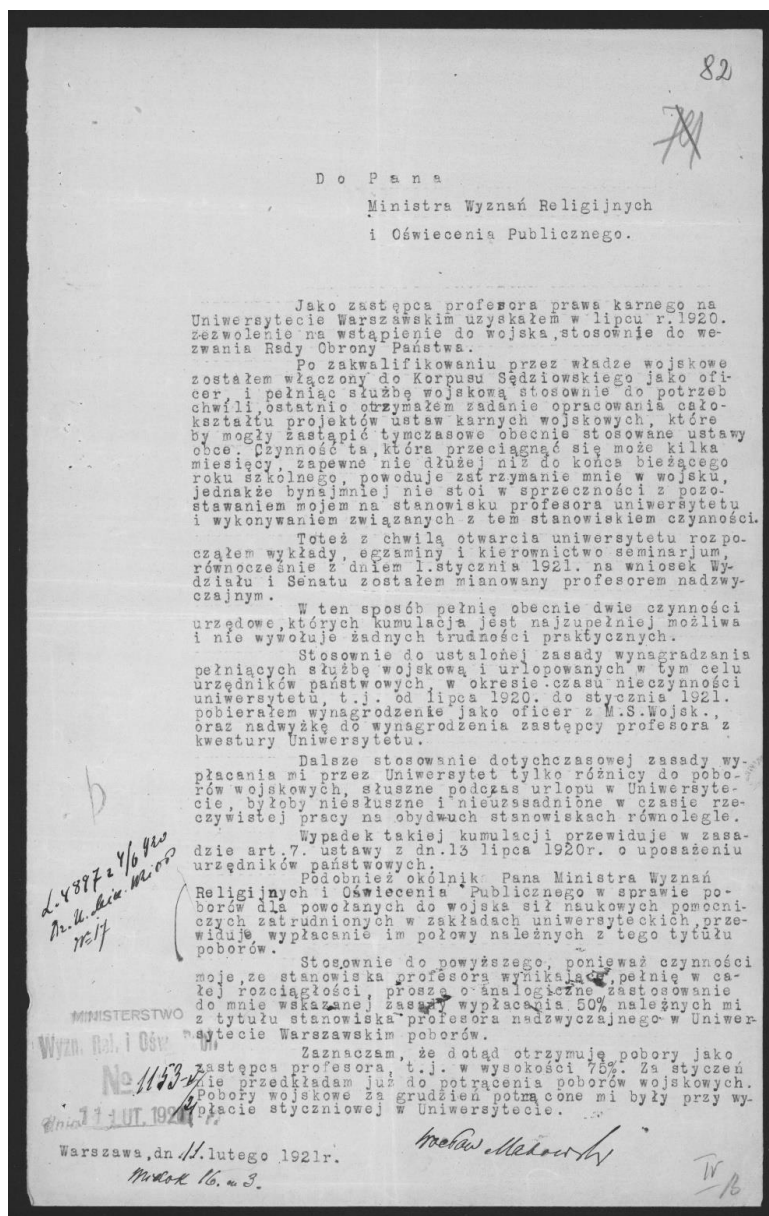
ceprezesem Sekcji Prawa Karnego w Komisji. Wacław Makowski wchodził też w skład Podkomisji redakcyjnej, wyłonionej w 1921 r. w celu ostatecznego opracowania projektu ustawy o sądach dla nieletnich.

W 1920 r. ukazała się praca naukowa Wacława Makowskiego pt.: „Prawo karne. Część ogólna. Wykład porównawczy prawa karnego austriackiego, niemieckiego i rosyjskiego obowiązującego w Polsce”. Praca ta była pierwszą tego typu w odrodzonej Rzeczypospolitej. Stanowiła istotne opracowanie, tym bardziej że nowa ustawa ujednolicająca prawo karne w Polsce weszła w życie dopiero w 1932 r.

W roku 1920, w odpowiedzi na apel Rady Obrony Państwa, zgłosił się na ochotnika do czynnej służby wojskowej w Wojsku Polskim. W stopniu szeregowego pełnił służbę w Sekcji II Ustawodawczej Oddziału VI Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych, którego szefem był gen. Aleksander Pik – Naczelnny Prokurator Wojskowy. Z dniem 7 sierpnia 1920 r. Wacław Makowski został awansowany do stopnia podporucznika czasu wojny i równocześnie po dwóch dniach został skierowany do odbycia przeszkolenia wojskowego w Szkole Podchorążych Piechoty w Rembertowie. Z kursu dla prawników został jednak z uwagi na wiedzę i stanowisko na uczelni zwolniony. W dniu 24 stycznia 1921 r. zdał z wynikiem celującym tzw. „egzamin oficerski fachowo-prawniczy”, dzięki czemu z dniem 1 lutego 1921 r. został mianowany podporucznikiem służby stałej. W wyniku intensywnych prac nad dostosowaniem przepisów do nowej sytuacji w 1921 r. opracowany i wydany został „Kodeks karny wojskowy z dodaniem ustaw i przepisów wprowadzących, przechodnych i uzupełniających oraz komentarza”. Dnia 26 marca 1921 r. Wacław Makowski został awansowany do stopnia podpułkownika Korpusu Sądowego. W dniu 5 maja 1922 r., w wyniku kolejnego wniosku władz Uniwersytetu Warszawskiego i wyrażonej przez Wacława Makowskiego zgody, został przeniesiony do rezerwy. Następnie został zweryfikowany *ex post* w stopniu pułkownika z dniem 1 czerwca 1919 r.

Dnia 1 lutego 1921 r. Wacław Makowski został profesorem Uniwersytetu Warszawskiego i kontynuował wykłady z prawa karnego.

Wacław Makowski w okresie dwudziestolecia międzywojennego zaangażował się w działalność polityczną. Był zdeklarowanym piłsudczykiem. Sprawował funkcję ministra sprawiedliwości i prokuratora naczelnego w rządach Artura Śliwińskiego, Juliana Nowaka i Władysława Sikorskiego, a po przewrocie majowym w pierwszym, drugim i trzecim rządzie Kazimierza Bartla w 1926 r.

Podanie Wacława Makowskiego do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie wysokości należnego wynagrodzenia za pracę na Uniwersytecie w okresie pełnienia służby wojskowej.
Źródło: Dokumenty archiwalne w Archiwum Akt Nowych, 4331/39.

Po raz pierwszy tekę Ministra Sprawiedliwości Wacław Makowski objął w gabinecie pod kierownictwem premiera Artura Śliwińskiego, utworzonym 28 czerwca 1922 r. przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego. Rząd ustąpił już 7 lipca 1922 r., odwołany przez Sejm RP zaledwie po dziesięciu dniach urzędowania.

Wacław Makowski pozostał ministrem sprawiedliwości i prokuratorem naczelnym w kolejnych dwóch rządach: premiera Juliana Nowaka (31 lipca 1922 r. – 14 grudnia 1922 r.) i premiera Władysława Sikorskiego (16 grudnia 1922 r. – 26 maja 1923 r.).

Rząd Juliana Nowaka przetrwał niespełna pięć miesięcy. Rząd generała Władysława Sikorskiego powstał w bardzo dramatycznych okolicznościach po zabójstwie prezydenta Gabriela Narutowicza (16 grudnia 1922 r.). Premier Władysław Sikorski wyznaczył ministrowi sprawiedliwości zadania w zakresie naprawy funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, w tym stworzenia warunków do pracy sądów pod względem osobowym i organizacyjnym. Planowanym efektem działań ministra Wacława Makowskiego miało być zapewnienie szybkiego i należytego wymiaru sprawiedliwości. Premier Władysław Sikorski w krótkim czasie stracił poparcie polskiego parlamentu. Rząd działał zaledwie sześć miesięcy i w konsekwencji minister Wacław Makowski nie był w stanie osiągnąć założonego celu.

Po upadku rządu Władysława Sikorskiego Wacław Makowski skupił się na pracy naukowej, a postanowieniem z dnia 24 października 1923 r. Prezydent Rzeczypospolitej mianował profesora nadzwyczajnego Wacława Makowskiego profesorem zwyczajnym prawa karnego i postępowania karnego na Wydziale Prawa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego.

W 1923 r. Wacław Makowski na łamach „Themis Polska” opublikował studium pt.: „Zbrodnia stanu”, w którym omówił obowiązujące wówczas przepisy dotyczące tego tematu. W konkluzji Wacław Makowski zadał pytanie: czy można ustawowo sankcjonować zbrodnię stanu jeszcze niedokonaną, ale zmierzającą do jej dokonania, lub działania mogące do niej doprowadzić, a będące jednocześnie szkodliwymi dla bezpieczeństwa państwa. Odpowiedział na nie twierdząco i zaproponował rozwiązania stwierdzając: „(...) nie jest bowiem łatwym rozróżnienie, gdzie się kończy objaw naturalnego i uprawnionego krytycyzmu w stosunku do urzędów państwowych i nieuniknionych ich niedoskonałości, a zaczyna się działanie zbrodnicze”.

Wacław Makowski kolejny raz został ministrem sprawiedliwości i prokuratorem naczelnym po zamachu majowym, w kolejnych rządach Kazimierza Bartla (15 maja 1926 r. – 4 czerwca 1926 r.; 8 czerwca 1926 r. – 24 września 1926 r.; 27 września 1926 r. – 30 września 1926 r.). Minister Wacław Makowski miał ujednoczyć stan prawny, uporządkować, zorganizować no-

woczesny wymiar sprawiedliwości, powołać radę do spraw uporządkowania stanu prawnego sądownictwa, przeprowadzić lustrację wszystkich sądów, ogólnie usprawnić działalność sądów.

Jednym z pierwszych działań nowego rządu pod prezesurą Kazimierza Bartla było złożenie – w dniu 16 czerwca 1926 r. – w Sejmie projektu zmiany konstytucji, przewidującego znaczne rozszerzenie uprawnień prezydenta. To Wacław Makowski skoncentrował w swoich rękach całość prac nad projektem noweli sierpniowej oraz projektem ustawy o pełnomocnictwach dla rządu.

Wacław Makowski był posłem Sejmu RP w latach 1928–1935 i 1938–1939. W wyborach parlamentarnych w 1928 r. Wacław Makowski został wybrany na posła z listy Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. W klubie BBWR był czołową postacią, czynnie zaangażował się w prace nad przygotowywanym przez obóz rządzący projektem konstytucji, został przewodniczącym sejmowej komisji konstytucyjnej. W wyborach w 1930 r. zajmował eksponowane miejsce na liście BBWR w Warszawie, w Sejmie RP ponownie przewodniczył komisji konstytucyjnej, był członkiem komisji prawnej, a po zrzeczeniu się przez Jana Piłsudskiego funkcji wicemarszałka sejmu został wybrany 1 października 1931 r. na jego miejsce.

W latach 30. Wacław Makowski reprezentował polski parlament w Unii Międzyparlamentarnej, organizacji międzynarodowej zrzeszającej parlamentarzystów z większości krajów świata.

Równocześnie z pracą na stanowisku ministra sprawiedliwości i profesora na Uniwersytecie Warszawskim, czy sprawowaniu mandatu poselskiego, Wacław Makowski brał czynny udział w pracach Komisji Kodyfikacyjnej. Kodeks karny z 1932 r. nazywany jest „kodeksem Makarewicza”, ale było to *opus vitae* Wacława Makowskiego, w którym zawarł esencję swoich dotychczasowych przemyśleń prawnokarnych. W literaturze historycznoprawnej podkreśla się znaczny wkład Wacława Makowskiego w opracowanie tego kodeksu, co w połączeniu z wszechstronnym komentarzem dało znakomity efekt w postaci dzieła, do którego sięgają kolejne pokolenia prawników polskich. Prof. Władysław Wolter pisał o Wacławie Makowskim: „Odgrywa wybitną rolę w Komisji Kodyfikacyjnej, konkurując z autorytetem tej miary, jak Makarewicz” oraz „Obdarzony wielkim talentem naukowym i łatwością pisania, wzbiłby się jeszcze znacznie wyżej w locie naukowym, gdyby go od nauki prawa karnego nie odrywała działalność polityczna”. „Kodeks Makarewicz” formalnie obowiązywał do końca 1969 r., w zupełnie odmiennych warunkach ustrojowo-politycznych.

Wacław Makowski był współtwórcą konstytucji kwietniowej. Wraz z nim współtworzyli ją jeszcze dwaj przedstawiciele elity sanacyjnej Stanisław Car (późniejszy Minister Sprawiedliwości i Naczelnny Prokurator) i Walery Sła-

wek. Ta grupa pracowała nad rewizją konstytucji w ścisłej tajemnicy nawet przed własnym ugrupowaniem, nie chcąc dopuścić do ewentualnych sporów wewnątrz samego BBWR. O treści projektu rewizji konstytucji, wniesionego przez BBWR do Sejmu 6 lutego 1929 r., członkowie klubu BBWR poinformowani zostali na godzinę przed rozpoczęciem posiedzenia Sejmu. Prace nad konstytucją kwietniową toczyły się również w ramach Komisji Konstytucyjnej Sejmu pod przewodnictwem również Wacława Makowskiego. Wacław Makowski, na posiedzeniu Sejmu otwierającego dyskusję konstytucyjną w dniu 3 marca 1931 r., potrzebę reformy konstytucji uzasadniał toczącym się ówczesnie procesem ewolucji form ustrojowych w Europie.

W latach 1931–1936 Wacław Makowski założył i redagował czasopismo „Nowe Państwo”. W 1933 r. z jego inicjatywy powstało czasopismo o nazwie „Archiwum Kryminologiczne”, którego, od pierwszych zeszytów, redaktorem był uczeń i współpracownik Wacława Makowskiego, Stanisław Batawia. W latach 1934–1937 piastował stanowisko Przewodniczącego Wyższej Komisji Dyscyplinarnej dla profesorów szkół akademickich przy Ministrze Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W latach 1935–1937 był dziekanem Wydziału Prawa Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie (nazwa Uniwersytetu Warszawskiego zmieniona przez Senat uczelni po śmierci Marszałka). Dnia 5 września 1936 r. prezydent Ignacy Mościcki powołał go do składu Kapituły Orderu Odrodzenia Polski. Z dniem 14 listopada 1937 r., jako dotychczasowy profesor zwyczajny prawa karnego, otrzymał nominację na profesora zwyczajnego prawa państwowego.

W wyborach parlamentarnych w 1935 r. został wybrany senatorem RP z Warszawy. W dniu 5 października 1935 r. został wybrany wicemarszałkiem izby wyższej parlamentu i przewodniczącym komisji prawniczej oraz członkiem Unii Międzyparlamentarnej i przewodniczącym polskiej grupy. Był członkiem Rady Unii.

Od 28 listopada 1938 r. do wybuchu II wojny światowej Wacław Makowski był marszałkiem Sejmu RP z ramienia Obozu Zjednoczenia Narodowego. Miarą znaczenia Wacława Makowskiego w obozie rządzącym i w życiu politycznym ostatnich lat II Rzeczypospolitej była walka Wacława Makowskiego w wyborach 1938 r. o fotel poselski. W śródmieściu Warszawy rywalizował z Walerym Sławkiem. Walka zakończyła się spektakularnym zwycięstwem Wacława Makowskiego. Otworzyło mu ono drogę do godności marszałka Sejmu w piątej i ostatniej kadencji parlamentu w II Rzeczypospolitej. Po wybuchu II wojny światowej przewodniczył ostatniemu posiedzeniu Sejmu 2 września 1939 r. i na forum nadzwyczajnej sesji Zgromadzenia Narodowego wygłosił mowę, uznaną po latach jako jedną z ważniejszych w dziejach polskiego parlamentaryzmu.

Wacław Makowski zajmował się także działalnością artystyczną oraz krytyką literacką. Był autorem poematu „Baśń Puszczy Białowieskiej” i zbiorów esejów filozoficzno-poetyckich: „Godzina pogardy”, „Marzenia i czyn”. Prace literackie Wacława Makowskiego są dowodem jego wszechstronności, odczytania i wrażliwości. Z utworów tych bije autentyczny patriotyzm, zaangażowanie i chęć działania.

15 dni po ostatnim posiedzeniu Sejmu RP Wacław Makowski wraz z prezydentem i rządem przekroczył granicę polsko-rumuńską. W Bukareszcie działał wśród uchodźców z Polski. Latem 1941 r. usiłował przedostać się na Zachód, dotarł do Belgradu, ale wrócił do Bukaresztu. Ciężko chory zmarł 28 grudnia 1942 r. w Bukareszcie i tam został pochowany. Jego grób w czasie rządów Nicolae Ceaușescu (przed 1979 r.) został splantowany. Na cmentarzu Stare Powązki w Warszawie znajduje się jego symboliczny grób (kwatery 107–I–25,26). W 2022 r. z inicjatywy Prezesa Rady Ministrów, Fundacja „Stare Powązki” w ramach projektu odrestaurowywania grobów ministrów II RP, odnowiła grób rodziny Wacława Makowskiego, z jego symbolicznym upamiętnieniem.

Wacław Makowski został odznaczony 2 maja 1924 r. przez prezydenta RP Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski, a w 1935 r. Wielką Wstęgą Orderu Odrodzenia Polski.

*Miejsce upamiętnienia Wacława Makowskiego na cmentarzu Powązkowskim.
Fot. Marek Wolff-Zdżienicki.*

Źródła

1. Ajnenkiel A., Historia sejmu polskiego, t. 2, cz. 2: II Rzeczpospolita, Warszawa 1989.
2. Brzoza C., Sowa A. L., Historia Polski 1918–1945, Kraków 2007.
3. Chłopecki T., Myśl polityczna i prawna obozu rządzącego w Polsce w latach 1935–1939, Państwo–Prawo–Gospodarka, https://books.google.pl/books?id=Jyb3DwAAQBAJ&pg=PA118&lpg=PA118&dq=wac%C5%82aw+makowski&source=bl&ots=aKUQJtny3Z&sig=ACfU3U3ulVuktfVqC71xP5TAFDeLBwWmUw&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwjgbW9n_H6AhUJx4sKHYg5BcQ4ZBDoAXoECBcQAw#v=onepage&q=wac%C5%82aw%20makowski&f=false (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
4. Gałęzowski M., Legioniści i urzędnicy. Kilka uwag o udziale adwokatów z zaboru rosyjskiego i austriackiego w odbudowie Rzeczypospolitej, *Palestra* 1–2/2014, <https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/1-2-2014/artukul/legionisci-i-urzednicy.-kilka-uwag-o-udziale-advokatow-z-zaboru-rosyjskiego-i-austriackiego-w-odbudowie-rzeczypospolitej> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
5. Garlicki A., Józef Piłsudski 1867 – 1935, Warszawa 1990.
6. Grzegorzółka S. A., Ostatni sejm II Rzeczypospolitej, <https://histmag.org/Ostatni-sejm-II-Rzeczypospolitej-19339> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
7. <http://libr.sejm.gov.pl/ars10/marshal/phtml/makow179.html> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
8. https://pl.wikipedia.org/wiki/Wac%C5%82aw_Makowski (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
9. <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/19878/1/027%20Dr.%20Xawery%20Fierich%20RPEiS%205%283%29%2C%201925.pdf> (dostęp dnia: 21 października 2022 r.).
10. <https://senat.edu.pl/historia/senat-rp-w-latach-1922-1939/senatorowie-ii-rp/senator/waclaw-makowski> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
11. <https://timenote.info/en/person/view?id=4088544&l=pl> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
12. https://www.duhoctrungquoc.vn/wiki/pl/Wac%C5%82aw_Makowski (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
13. <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1543795,Waclaw-Makowski-Ostatni-marszalek-Sejmu-II-RP> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
14. <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5897337>.

15. Janicka D., O pionierach nauk kryminologicznych w Polsce, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, Tom LXVIII, 2016, Zeszyt 1, <https://docplayer.pl/57900287-O-pionierach-nauk-kryminologicznych-w-polsce.html> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
16. Kania L., Żołnierska karta w życiu prof. Wacława Makowskiego, *Palestra* 59/2001 <https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/5-6-2001> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
17. Koźmiński K., *Technika prawodawcza II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 2019, https://books.google.pl/books?id=r5rYDwAAQBAJ&pg=PA183&lpg=PA183&dq=wac%C5%82aw+makowski&source=bl&ots=as0Vjvx2Kr&sig=ACfU3U3_ghIThrCwb1j_m8VAuhH-Rx9imw&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwi_javEoPH6AhVh_CoKHVjRBho4bhDoAXoECAoQAw#v=onepage&q=wac%C5%82aw%20makowski&f=false (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
18. Kulesza W. T., *Monumenta Universitatis – Portrety Uczonych Profesorów Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945* <https://www.wuw.pl/data/include/cms/monumenta-ebook/pdf/Portrety-Uczonych-Profesorowie-UW-1915-1945-M-Z.pdf> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
19. Ławnikowicz G., UMCS, *Koncepcja państwa społecznego Wacława Makowskiego*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 3365, https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/108331/PDF/16_Lawnikowicz_G_Koncepcja_panstwa_spolecznego_Waclawa_Makowskiego.pdf (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
20. Mohyluk M., *Działalność literacka Wacława Makowskiego*, „Krytyka prawa”, tom 6, <https://journals.kozminski.edu.pl/pl/system/files/Mohyluk.pdf> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
21. Parafianowicz J., *Adwokaci w odrodzonej Polsce*, <https://pokojadwokacki.pl/adwokaci-w-odrodzonej-polsce/> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
22. Pisarczyk Ł., *Między tradycją a nowoczesnością. Prawo polskie w 100-lecie odzyskania niepodległości.*, Wolters Kluwer, <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publicacje/monografie/miedzy-tradycja-a-nowoczesnoscia-prawo-polskie-w-100-lecie-369450661> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
23. Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1864 – 1945, t. II 1919–1939*, Londyn 1956.
24. Redzik A., *Archiwum Kryminologiczne (1934–1939)*, *Palestra* 2011, nr 9–10/, <https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/9-10-2011/artukul/archiwum-kryminologiczne-1934-1939> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).

25. Rogacka-Rzewnicka M., Proces karny w perspektywie ewolucji naukowej i współczesnych trendów rozwojowych, Wolter Kluwer, 2021, <https://books.google.pl/books?id=35ROEAAAQBAJ&pg=PA188&lpg=PA188&dq=wac%C5%82aw+makowski&source=bl&ots=6mUo2Vd btG&sig=ACfU3U1CmUCTFDpgDWrcfSJk9GwO2UDC1w&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwjtiqWLpfH6AhUqiYsKHSmBC704bhDoAXoEAcQAw#v=onepage&q=wac%C5%82aw%20makowski&f=false> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
26. Roszkowski W., Historia Polski 1914–2005, Warszawa 2007.
27. Sagan-Bielawa M., Polska w budowie – Obrazowanie w wystąpieniach sejmowych z lat 1919–1923 https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/83330/sagan-bielawa_polska_w_budowie_obrazowanie_w_wystapieniach_sejmowych_z_lat_1919-1923_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
28. Winnicki Z. J., Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918), Wydawnictwo Wektory, Wrocław 2017, <https://repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/85263/edition/80026/content> (dostęp dnia: 21 października 2022 r.).
29. Wojtacki M., Państwo i jego rola w świetle prac konstytucyjnych sejmiku polskiego w latach 1928–1935, https://rcin.org.pl/Content/66007/WA303_85333_9357-Metamorfozy-8_Wojtacki.pdf (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).
30. Worwa P., „Wysoki Sejmie!” czyli 7 najważniejszych przemówień sejmowych II RP, <https://chwalazapomniana.pl/wysoki-sejmie-czyli-7-najwazniejszych-przemowien-sejmowych-ii-rp/> (dostęp dnia: 31 sierpnia 2023 r.).